

ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО ЯК ФІЛОСОФСЬКО-ПОЛІТИЧНА ІДЕЯ

ЛОТЮК Ольга Степанівна - кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри конституційного права Київського національного університету імені Тараса Шевченка

В статті аналізуються основні підходи к пониманию гражданского общества как философско-политической идеи, определяются основные принципы и условия функционирования гражданского общества.

Ключові слова: громадянське суспільство, громадянин, держава, особистість, права та свободи людини та громадянина, співвідношення особи, громадянського суспільства і держави.

Громадянське суспільство є настільки багатоаспектним феноменом, що його дослідженням займаються вчені не лише різних спеціальностей, але й різного фаху.

Ідея громадянського суспільства досліджувалася в класичних працях видатних мислителів минулого: Платона, Аристотеля, М. Монтеня, Р. Декарта, Г. Лейбніца, Дж. Локка, Б. Спінози, Д. Юма, І. Канта, Г. Гегеля, К. Маркса, Ф. Ніцше, Г. Ріккєрта, В. Віндельбанда, С. Франка, Г. Сковороди, П. Юркевича, М. Лосського та ін.

У межах філософської науки проблематика громадянського суспільства досліджувалася в контексті соціокультурних аспектів розвитку (Р.А.Черноног), громадянського суспільства як ідеї та механізму її здійснення (О.В. Горбань), вчення про громадянське суспільство в контексті філософії права Гегеля (А.С. Пашков), соціально-філософського аналізу світоглядних версій та історичного втілення (Я.І. Пасько), базових цінностей становлення громадянського суспільства в Україні (О.В. Ременець) тощо.

Дослідження громадянського суспільства в політичній науці здійснювалося в межах трьох спеціальностей (23.00.01 – теорія та історія політичної науки; 23.00.02 – політичні інститути та процеси; 23.00.03 – політична культура та ідеологія). Аспектами дослідження сфери громадянського суспільства ставали питання механізму взаємодії влади і громадянського суспільства (М.А. Бойчук); становлення, функціонування та перспективи розвитку громадянського суспільства (О.Г. Чувардинський); роль інституту адвокатури в реалізації правозахисної функції громадянського суспільства (А.В. Кузьмініх); мас-медіа в процесах демократичних трансформацій українського суспільства (О.М. Гриценко), інституціоналізація громадянського суспільства як чинник формування демократичної політичної стабільності в сучасній Україні (О.В. Карчавська), громадські організації як чинник становлення громадянського суспільства (А.В. Матвійчук) та ін.

Зародження ідеї громадянського суспільства пов'язують із античністю. Діалектика системи “громадянське суспільство – держава” – історична, тому ідея громадянського суспільства присутня у теоріях про державу. Давньогрецька думка розробила ідею активного індивіда – громадянина, ідею громадянського суспільства.

Поняття «громадянин» (від давньогрец. – *polites*, лат. – *civilis*) пов'язано з поняттям прав і обов'язків, а у політології поняття

«громадянське суспільство» пов'язують із поняттям «право».

Саме античні автори розробили низку фундаментальних положень, значущих для сучасних уявлень про правову державу.

Ю.А. Левенець справедливо зазначає, що у західній політичній науці виникнення ідеї громадянського суспільства, демократичного державного устрою та держави, обмеженої правом, пов'язують із містами-державами Стародавньої Греції [1, 10].

В.С. Нерсисянц зазначив, що «у змістовному розумінні ряд ідей правової державності з'явилися вже в античному світі, а теоретично розвинені концепції і доктрини правової держави були сформульовані за умов переходу від феодалізму до капіталізму і виникнення нового соціально-політичного устрою» [2, 3].

Античні уявлення про право і закон органічно впливали із релігійно-міфологічного світобачення. Право поставало як трансцендентна сила, що здатна впорядкувати взаємостосунки людини і держави. Домінантним було уявлення про протиставлення закону (світового порядку, макромоделлю якого є окрема держава-поліс) та хаосу (анархії, безвладдя). Поліс вважається першою в історії формою людської спільноти, яку можна визначити як громадянський колектив.

Поняття закону і полісу були органічно пов'язані, одне не уявлялося без іншого. Поліс розуміли як упорядковане буття і спілкування. Саме тому Геракліт закликав битися за закон, як за мури свого міста.

Вперше поняття «громадянське суспільство» зустрічається в філософській спадщині представників античності. Так, Аристотель у творі «Політика» зазначає, що «держава є сукупність громадян, громадянське співтовариство» [3, 444].

Платон і Аристотель виходили із того, що суспільне життя без держави, без встановлюваного і підтримуваного нею порядку призведе і не обіцяє нічого доброго громадянам. З наявністю держави Аристотель пов'язував можливість функціонування права, а останнє є мірилом справедливості й регулюючою нормою політичного спілкування. Цементуючою силою суспільної згоди давньогрецький мислитель вважав середні верстви.

Творці християнської політичної теорії (Аврелій Августин і Фома Аквінський) різко протиставляли церкву і державу. Вся історія людства – це грандіозне звершення задуму божественного творіння. Держава перетворюється на «світську руку» церкви. Єдність роду людського означає єдність християнської віри під егідою церкви.

В епоху середньовіччя міста з їх самоврядуванням, не закріпаченим працівником, етнічним і релігійним розмаїттям і терпимістю були викликом феодальній політичній роздрібненості й деспотичним формам королівсько-царської регламентації соціального життя. Міста феодальної Європи, що отримали магдебурзьке право, не були державами в державах. Їх справжній статус був дещо іншим. Вони були острівцями громадянського суспільства в межах феодальних країн.

Як відомо, магдебурзьке право – феодальне міське право, за яким міста звільнялись від управління і суду феодалів, виникло у XIII ст. у м. Магдебурзі. Протягом XIII-XVIII ст. воно поширилося в Чехії, Угорщині, Польщі, Литві, а звідти – на території Білорусії й України. Львову магдебурзьке право надано в 1356 р. (зберіглося до 1786 р.), Києву – в 1494-1497 рр. (збереглося до 1835 р.) У XV-XVIII ст. магдебурзьке право отримала більшість міст України [4, 8].

У повному обсязі ідеї громадянського суспільства і правової держави формуються, починаючи з XVII ст.

Професор Каліфорнійського університету Дж. Александера, розвиток ідеї і практики громадянського суспільства поділив на три стадії, які назвав «громадянським суспільством – I, II, III».

Громадянське суспільство – I охоплює період від кінця XVII ст. до першої половини XIX ст. Його основні положення сформульовані такими філософами, як: Т. Гоббс, Дж. Локк, Ш.Л. Монтеск'є, Г.В.Ф. Гегель, А. де Токвіль, іншими мислителями того часу.

Англійський мислитель Томас Гоббс (1588-1679) виходив із того, що держава виникла на основі «суспільного договору» із «природного стану», коли люди жили

розрізнено і перебували у стані «війни всіх проти всіх». У результаті суспільного договору громадяни делегують частину своїх прав главі держави (або державним органам), на якого покладається функція охорони миру і забезпечення добробуту громадян. Благо народу – вищий закон держави. Прихильник сильної держави (політичного абсолютизму) Гоббс проголошував інтереси держави вищим критерієм моралі. У своїй праці «Левіафан» (1656) він створив гімн державі, яка приводить до влади розуму, миру, безпеки, багатства, цивілізованої упорядкованості [5, 321].

Томас Гоббс вводить першим сам термін «громадянське суспільство», але отожднює громадянське суспільство і державу. Метою держави – є соціальний порядок, забезпечення безпеки громадян. Підкорення підлеглих державі – безумовне, влада держави – абсолютна». Т. Гоббса та Ж.-Ж. Руссо, у працях яких акценти у відносинах «влада — громадянин» відверто зміщені у бік держави: «кожен... передає в загальне надбання і ставить під вище керівництво загальної волі свою особу та всі свої сили, і в підсумку... кожен перетворюється у неподільну частину цілого». На відміну від Т. Гоббса, який переконаний у домінуванні примусових тенденцій у процесі соціальної інтеграції людей, Дж. Локк на перший план у цьому питанні висуває індивідуальну схильність кожного до об'єднання з іншими та утворення державної влади.

Його співвітчизник Джон Локк (1632-1704) виступав за буржуазно-конституційну монархію і розподіл функцій влади: законодавча – належить парламенту, виконавча – суду й армії, реферативна – королю і міністрам. Законодавча влада є верховною. Заперечуючи проти вчення Т. Гоббса щодо абсолютного, необмеженого характеру державної влади, Локк доводив, що основним обов'язком держави, яка виникла на основі «договору», є дотримання «природного права», захист особистої свободи і приватної власності громадян. У роботі «Два трактати про правління» Джон Локк розглядав широкий комплекс проблем державної влади і громадянського суспільства, політичних свобод, законності. Враховуючи

застереження Гоббса, що природний стан може перетворитися на війну всіх проти всіх, Локк розглядає природний стан як перехідний, такий, що має змінитися на інший, більш безпечний і стабільний. Таким станом він вважає політичне або громадянське суспільство [6, 361].

Іншим важливим постулатом, що був застосований Дж. Локком у процесі осмислення суті громадянського стану взаємодії людей, стало обґрунтування ним права приватної власності, яке сьогодні вважається засадничим принципом формування демократичної правової держави. Власність не створюється державою чи суспільством — вона є невід'ємною ознакою людської особистості: «Хоча земля і всі нижчі істоти перебувають у спільній власності всіх людей, кожна людина володіє певною власністю, яка полягає в її власній особистості, на яку ніхто, крім неї, не має жодних прав... Оскільки людина виводить предмет з того стану загальної власності, в який його помістила природа, то завдяки своїй праці вона приєднує до нього щось таке, що виключає загальне право інших людей». Власне, саме від Дж. Локка розпочинає свій розвиток ідея громадянського суспільства як суспільства приватних власників, що захищені від втручання держави шляхом укладання суспільного договору.

Французький просвітителю Шарль Луї Монтеск'є (1689-1755) більш чітко розвиває концепцію поділу влади, визначаючи законодавчу, виконавчу, судову; пропонує механізм стримувань і противаг. Він виділяє три форми правління: республіка, монархія, деспотія. У праці «Про дух законів», яка поставила мислителя в ряд найбільших політичних постатей не тільки Франції, а й світу, він стверджував: «Я припускаю три визначення або, правильніше, три факти: республіканське правління – це те, за якого верховна влада перебуває в руках або всього народу, або частини його; монархія, – за якої управляє одна людина, але за допомогою установлених незмінюваних законів; тим часом у деспотичному все поза всякими законами і правилами рухається волею і сваволею однієї особи» [7, 375].

Монтеск'є, подібно до інших представ-

ників французького Просвітництва, був переповнений юридичними ілюзіями, вважаючи, що ідеальні закони спроможні змінити хід історії. Не відкидаючи існування Бога, він чимало зробив для критики релігії, особливо католицизму, хоча й приймав релігію як засіб державного управління. На думку філософа, релігія зменшує і пом'якшує деспотизм, поліпшує нрави підданих і їх правителів.

Нового забарвлення розвитку поглядів щодо сутності громадянського суспільства надали представники класичної політекономії (Д.Юм, А. Сміт, А. Фергюсон). Головну ознаку прояву громадянського суспільства вони вбачали не в політичній організації соціуму, а в матеріальному (економічному) устрої. Адже саме тут індивіди проявляють себе незалежними суб'єктами суспільної діяльності і, покладаючись на механізми ринкової саморегуляції, прагнуть якомога меншого втручання держави у свої справи: тільки «переслідуючи власні індивідуальні інтереси, його [індивіда] діяльність найкраще відповідає інтересам суспільства». Таким чином, ступінь автономності економічної сфери ставив визначальним критеріальним показником існування власне громадянського суспільства.

Завершального вигляду теоретична основа класичного розуміння громадянського суспільства набула у поглядах - І. Канта. Своє бачення довершеної моделі суспільного устрою він виводив з розуміння людини як абсолютної цінності: «Людина... існує як мета сама по собі, а лише як засіб для будь-якого використання з боку тієї чи іншої волі». Виходячи з цього, метою держави є забезпечення життєвого простору для реалізації свободи кожної людини шляхом правового упорядкування соціальних відносин. Зрештою, стверджує І. Кант, головною проблемою «людського роду, яку його примушує вирішити природа, полягає у досягненні всезагального правового громадянського суспільства».

Реалізацію індивідуальної свободи - І. Кант ставить у пряму залежність від дотримання кожною людиною настанов категоричного імперативу, який закликає «діяти відповідно до такої максими, яка в

той же час сама може стати всезагальним законом». Відтак, право як регулятор соціальних відносин перебуває у нероздільній єдності із мораллю. Адже лише остання, впорядковуючи людські пристрасті та суб'єктивні мотиви, надає правовим нормам загальнообов'язкового характеру. Поєднати право та мораль у цілісну систему покликана держава, яка, виникаючи шляхом суспільної угоди між людьми (усвідомлена згода) «не підпорядковуватися ніяким зовнішнім законам, окрім тих, на які б я міг дати свою згоду», набуває ознак правової. А це, у свою чергу, створює сприятливі умови для існування власне громадянського суспільства.

У цілому погляди І. Канта розширили аксіологічне поле осмислення сутності громадянського стану життєдіяльності суспільства. Встановивши взаємозалежний зв'язок між правом і свободою людини, німецький філософ обґрунтував визначальну передумову утвердження громадянського суспільства - визнання кожним громадянином права інших людей на самоствердження в даному соціальному просторі. Тим самим концепція правової держави І. Канта заклала основи для подальшого формування ціннісної основи громадянського суспільства, додавши до класичних ліберальних цінностей - свободи особистості та недоторканості права приватної власності - такі громадянські якості, як толерантність та взаємоповага.

Г.В.Ф. Гегель вперше осмислив явище громадянського суспільства з точки зору його автономного статусу по відношенню до держави.

Громадянське суспільство - це відмінність, яка постає між сім'єю й державою, якщо навіть його формування відбувається пізніше як формування держави; бо як відмінність воно ставить попереду державу, яку воно як самостійне має мати перед собою, щоб існувати [8, 234].

Розглядаючи проблеми суспільно-політичного життя як вияв «об'єктивного духу», Г.В.Ф. Гегель вказує на три форми, в яких він («об'єктивний дух») розкриває себе: сім'я, громадянське суспільство та держава. Кожна з цих форм характеризується різни-

ми якостями: якщо держава уособлює собою «всезагальне», то сфера громадянського суспільства – це простір для реалізації «особливого».

Незважаючи на те, що громадянське суспільство є системою егоїстичних потреб індивідів (тут «кожний для себе – мета, все інше для нього ніщо»), саме в ньому, на думку німецького філософа, містяться передумови для реалізації індивідуальної свободи.

Громадянське суспільство містить такі три моменти: а) передавання потреб і задоволення окремої людини через її роботу й через роботу і задоволення потреб усіх інших, – систему потреб; б) дійсність загальної свободи, яке міститься в цьому, захист власності через здійснення правосуддя; в) передбачливість проти випадковості, що залишається в тих системах, і забезпечення особливого інтересу як спільного, через поліцію й корпорацію.

Таким чином, синтезувавши найбільш позитивні моменти концепцій представників філософської думки Нового часу, Г.В.Ф. Гегель вперше проаналізував явище громадянського суспільства як автономного від держави простору самореалізації людини. Тим самим було закладено передумови для подальшого дослідження громадянського суспільства як особливості сфери соціальної реальності. З іншого боку, чітко виражена у поглядах Г.В.Ф. Гегеля настанова щодо пріоритету державності відносно громадянського суспільства, його переконання у необхідності постійного контролю влади над громадянським сектором через дезінтеграційну природу останнього, позбавляє концепцію німецького філософа ліберальної складової досліджуваної нами проблематики. І в кінцевому випадку, як слушно зауважує вітчизняний дослідник М. Тур, знецінює саму ідею громадянського суспільства [9, 150].

Громадянське суспільство – II. Його період тривав від середини XIX до другої половини XX ст. У цей час відбувається усвідомлення тих негативних тенденцій, які з розвитком буржуазного суспільства приніс ринок, зростання стурбованості ними, наростання соціальний антагонізмів і за-

гострення класової боротьби. У багатьох країнах, де раніше була розроблена і реалізовувалася теорія громадянського суспільства, тепер змінюються його параметри. На практиці це виявляється в опануванні насильницькими методами вирішення конфліктів; стають популярними соціалістичні концепції і одна із найрадикальніших з них – марксизм.

Аналіз громадянського суспільства – К. Марксом та його послідовниками здійснюється суто в межах формаційного підходу: воно «охоплює собою усі прояви матеріального спілкування індивідів на певному ступені розвитку виробничих сил». Свого остаточного вигляду громадянське суспільство отримує лише на буржуазній стадії розвитку людства з притаманними їй цінностями недоторканності приватної власності і свободи особистості. Тому фактично, на думку К. Маркса, таке суспільство, продукуючи лише відносини експлуатації та відчуження людини, виявляється історично минутою реальністю. Політика, право, релігія та всі інші форми суспільної свідомості та практики є наслідком панівного в даних історичних умовах способу виробництва, а тому суперечності, які зароджуються на рівні економічних відносин (у даному разі – всередині громадянського суспільства), є визначальними та нездоланими. У підсумку досягнення свободи марксизм пов'язує не з ідеєю громадянського суспільства (як це вбачалося представниками філософії Нового часу), а, навпаки, з докорінним знищенням інституційних передумов громадянського суспільства та регуляторів – приватної власності і правових норм.

Розмежування сфери громадянського суспільства та держави відбувається тільки з переходом людства до буржуазної епохи. При цьому характер їхньої взаємодії у марксизмі пояснюється з позицій економічного детермінізму: «не державою обумовлюється та визначається громадянське суспільство, а громадянським суспільством обумовлюється і визначається держава».

У цілому ж ідеологічна заангажованість не завадила теоретикам марксистської теорії приділити значну увагу питанню самоврядування населення – проблемі, яка на

сьогодні становить один із центральних компонентів розуміння концепції громадянського суспільства. Утвердження диктатури пролетаріату є переходом від державного управління до самоуправління, до влади народу та його безпосередній участі в управлінських процесах. Зникнення необхідності в існуванні держави, на думку Ф. Енгельса, створить передумови для виникнення суспільства «вільної та рівної асоціації виробників». Політичне визволення – один із кроків до визволення людини, до певної демократизації суспільства і держави. Ліберальну державу, на думку К. Маркса, має замінити структура комун – устрій, зміст якого становитиме урядування громад.

Проте нівелювання цінності особистості, застосування класового підходу до аналізу та оцінки дій і поведінки конкретного індивіда унеможливають конституювання такого суспільства власне як громадянського. Тому, незважаючи на те, що теорія марксизму підхопила ідею Г.В.Ф. Гегеля про доцільність розмежування сфер державного та позаполітичного життя, насправді кордон між владою та громадянським суспільством виявився умовним, а політизація усіх галузей людського буття в державах, що були побудовані за комуністичним зразком, набула гіпертрофованого вигляду.

Виникнення у ряді західноєвропейських країн у другій половині ХІХ ст. впливового соціалістичного руху справило неабиякий вплив на еволюцію уявлень про громадянське суспільство. Поступова монополізація виробництва, загострення соціально-майнових протиріч завели у глухий кут розвиток системи господарювання, що категорично заперечувала будь-яке втручання держави у стихію «вільного ринку». Під впливом необмеженої, «всеосяжної мети до накопичення» (М. Вебер), появи спокусливої нагоди отримання надприбутку шляхом витіснення з економічного простору конкурентів соціокультурна основа класичного лібералізму – свобода, рівність можливостей та право «на щастя» (декларація незалежності США) – зазнала відчутного удару.

Поширення процесу монополізації капіталу і виробництва та зростання безробіття у другій половині ХІХ ст. поставила під сумнів самодостатність принципів вільної конкуренції та необмеженої свободи підприємницької діяльності. Дедалі більша поляризація суспільства, породжуючи радикальні настрої у масовій свідомості, закладала небезпечний потенціал соціального вибуху. Разом із тим вимушене розширення державних функцій у соціальному напрямку наприкінці ХІХ ст. в умовах домінування концептуальної моделі «держави – «нічного сторожа» не мало під собою будь-яких легітимних підстав. Зростання активності найманих працівників з вимогами детальної регламентації трудових відносин зустрів цілком виправданий (як з точки зору пануючих ліберальних цінностей) спротив підприємців. Своє небажання укладати будь-які угоди з працівниками підприємці обґрунтовували порушенням їхньої свободи, яка втілювалась у задекларованих на державному рівні принципах недоторканності та необмеженості права на приватну власність. Як наслідок, виникає нальня потреба у перегляді багатьох світоглядних настанов класичного лібералізму та пошуку нової парадигмальної основи для соціальної інтеграції.

На цьому тлі змістовне розуміння громадянського суспільства набуває соціально-економічного забарвлення – до традиційних цінностей свободи та недоторканності приватної власності додаються гасла соціальної справедливості та солідарності, економічної демократії. Виникає соціальне партнерство як система інститутів і механізмів, покликаних підтримувати баланс інтересів роботодавців і найманих працівників. Фактично на цьому етапі ідея громадянського суспільства стає допоміжним інструментарієм в обґрунтування необхідності розширення соціально-економічних та політичних прав робочих мас.

Але не ліберально-демократична, а, скоріше, етатистська модель взаємозв'язку держави і суспільства оволодіває правовим полем держав Центральної і Східної Європи. І Україна не стає винятком [10, 13].

Концепція громадянського суспільства

інтенсивно розробляється зарубіжними вченими, зокрема: англійським дослідником Е.Геллером, його співвітчизником Дж. Кіном, французькими вченими Ж.Керманом і Р. Фассаером, американськими політологами Е. Арато, Д. Когеном, - Дж. Александером, Ф. Шмітгером, І. Шапіро, Ч. Тейлором та ін.

Таким чином, у працях античних філософів можна прослідкувати, що на ранніх етапах історії людства суспільство у власне «громадянському» вимірі не могло існувати, адже відсутній був необхідний для цього статус особи.

У часи середньовіччя – держава та влада є частинами загальної теологічної конструкції християнізованого соціуму. За цих часів не могло бути вільного простору життєдіяльності людини. Це відбувалося за декількох причин, перш за все, через монопольне становище церкви та панування у суспільній свідомості догматичних установ. Проте необхідно підкреслити, що й на цьому етапі відбувається динамічний розвиток суспільства, адже, зростають духовні основи, які дають можливість нового осмислення взаємодії людини та держави, взаємодії держави та суспільства в цілому. Таке осмислення справило значний вплив на формування поняття «громадянське суспільство».

За часів середньовіччя та епохи Відродження відбулися зміни у світогляді суспільства, які викликали потребу осмислити характер взаємовідносин між державою та громадянином.

Представниками класичного розуміння поняття громадянського суспільства в історії є такі філософи Нового часу: Т. Гоббс, Дж. Локк, Ш.Л. Монтеск'є. Філософські висновки Нового часу ґрунтувалися на взаємозаміні поняття громадянського суспільства для позначення суспільства в цілому. Філософи бачили головною ознакою прояву громадянського суспільства не в політичній організації соціуму, а в його економічному устрої. Отже, ступінь розвитку економічної сфери ставав визначальним показником існування громадянського суспільства.

Загальною тенденцією розвитку суспільно – політичної думки протягом 18-19 ст.

можна вважати початок та завершення процесу осмислення проблеми розмежування сфери політичної діяльності та громадянського суспільства. Відбувся перехід до раціональної моделі суспільного управління в основі якої є цінності свободи та гідності особистості. У цей період з'являються нові організації соціального життя – правова держава, громадянське суспільство та конституціоналізм. Це надало людині можливість почувати себе захищеною від свавілля влади.

У 19 ст. особливе місце в осмисленні ідеї громадянського суспільства належить представникам марксизму. В основу цього підходу покладено дію економічних законів. Так, на думку К. Маркса, політика, право, релігія та інші форми суспільної свідомості є наслідком панівного способу виробництва, а тому суперечності, які зароджуються всередині громадянського суспільства на рівні економічних відносин, є визначальними факторами.

Якщо прослідкувати процес становлення та рівень осмислення суті громадянського суспільства, то можна зробити висновок, що будь-яке суспільство, в тому числі і громадянське, перебуває у постійній динаміці, тому необхідно визнати неможливість вироблення єдиного і статичного поняття «громадянського суспільства». Однак можливо зафіксувати соціокультурне різноманіття можливостей взаємодії у відносинах держави, суспільства й особистості. Крім того, визнаючи наявність інститутів громадянського суспільства як невід'ємних складових частин громадянського суспільства, слід визнати неможливість фіксації універсальної жорстко структурованої системи інститутів.

Таким чином, у політико-правовій і філософській світовій думці як минулого, так і сучасності були значні напрацювання, що стосуються концепції громадянського суспільства. Разом із тим вагомим напрацюванням науковців усіх галузей науки не вичерпали можливостей для подальшого дослідження державно-правових засад громадянського суспільства.

Отже, досвід історії створює основу для формування даного поняття на сучасно-

АНОТАЦІЯ

У статті аналізуються основні підходи до розуміння громадянського суспільства як філософсько-політичної ідеї, визначаються основні принципи та умови функціонування громадянського суспільства.

SUMMARY

This article analyzes the main approaches to the understanding of civil society as philosophical and political ideas that defines the basic principles and conditions for the functioning of civil society.

му етапі, коли громадянське суспільство є сферою, де протиріччя між одиничним і загальним виявляються і вирішуються. Інтерес окремо взятого індивіда співіснує з інтересами суспільства, за допомогою інститутів якого здійснюється взаємодія з державою.

Література

1. Левенець Ю.А. Держава у просторі громадянського суспільства. – К.: Освітня книга, 2006.
2. Нерсесянц В.С. История идей правовой государственности. – М.: РАН. Институт государства и права, Академический правовой ун-т, 1993.
3. Аристотель. Політика // Аристотель. Сочинения. В 4 т. – М.: Місль, 1983. – Т. 4.
4. Громадянське суспільство в сучасній Україні: специфіка становлення, тенденції розвитку / За заг. ред. Ф.М. Рудика. – К.: Парламентське вид-во, 2006.
5. Гоббс Т. Левиафан, или Материя, форма и власть государства церковного и гражданского // Антология мировой политической мысли. – В 5 т. – Т. 1. Зарубежная политическая мысль: истоки и эволюция. – М., 1997.
6. Локк Д. Два трактата о правлении // Антология мировой политической мысли.
7. Монтескье Ш.Л. О духе законов // Антология мировой политической мысли. – С. 375.
8. Гегель, Георг Вільгельм Фрідріх. Основи філософії права, або Природне право і державознавство / Пер. з нім. Р. Осадчука та М. Кушніра. – К.: Юніверс, 2000.
9. Тур М.Г. Некласичні моделі легітимації соціальних інститутів: Монографія / М.Г. Тур. – К.: ПАРАПАН, 2006.
10. Громадянське суспільство в сучасній Україні: специфіка становлення, тенденції розвитку / За заг. ред. Ф.М. Рудика. – К.: Парламентське вид-во, 2006.